

Розділ I. Зміни організаційно-методологічних підстав історіографії

Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти (Ярослав Ісаєвич)

Не наважившись почати назву цієї статті із сакраментального словосполучення “до питання про”, мушу відразу попередити читачів: пропонований текст справді є лише викладом принагідних спостережень і міркувань автора в питанні про вплив структури наукових установ і характеру їхніх міжнародних зв'язків на напрям і рівень історичних досліджень. Переконливі узагальнення в цій справі вважаю неможливими як у зв'язку з відсутністю більш-менш повних довідкових матеріалів про персональний склад і творчий доробок інститутів, факультетів і кафедр, так і через неможливість швидко провести статистичну обробку доступних бібліографій – реєстраційних видань “Національної книжкової палати” і щорічних покажчиків “Історія України” Державної історичної бібліотеки України.

Дотеперішні спроби аналізу причин сучасної кризи історичної науки і пропозиції про шляхи її подолання часто наголошували на згубності дальшого збереження організаційних структур, сформованих комуністичним режимом. Те, що вони не були зламані і замінені принципово кращими, заважає, мовляв, радикально перебороти примітивізм наукових праць, їхню прямолінійну заідеологізованість (“з іншим знаком”), яка компрометує український науковий світ.

Як здається, мало хто сумнівається в тому, що організаційні заходи, перебудови, зміни структури могли б мати дуже істотний вплив на розвиток науки. Такий підхід узгоджується з яскраво сформульованим свого часу Максом Вебером поглядом про закономірність, принаймні в межах “західної” цивілізації, дедалі більшої раціоналізації життя й мислення, а отже й деміфологізації світогляду, а на інституційному рівні – зростання ролі організації й пов'язаної з нею бюрократизації. Яскравим прикладом віри всіх гілок української влади у першочергову важливість організаційних змін є постійні реорганізації, часті, аж до карикатурності, перекроювання поля діяльності державних відомств, перейменування міністерств, їхні об'єднання та роз'єднання і т.д. – все це робиться, мовляв, з метою оптимізації ефективності управління, а відтак поліпшень у всіх сферах життя – економіці, культурі, функціонуванні правопорядку. Цілком зрозумілою є популярність таких переконань серед сучасних апаратників (організаційні перетасування – це їхній фак і гоббі), як і авторитетність цього аспекту спадщини Вебера для пост-марксистських соціологів та істориків. Натомість, якщо йдеться про тих сучасних науковців, яких назвемо узагальнено постпозитивістами, дивною видається також й їхня віра в першочергову ефективність перебудов, опертих на “раціональних” засадах.

Неможливо заперечувати корисність організаційних удосконалень. Але наше покоління більш, ніж будь-яке інше, мало змогу побачити ілюзорність віри у вирішення складних питань шляхом революційної перебудови, створення "принципово нових" структур. При появі режимів, які своєю моделлю побудови суспільства вважали цілком відмінною від інших моделей (особливо від тих, на зміну яких вони прийшли), дуже подібними залишались не тільки клопоти людей, але й труднощі й проблеми людських колективів, в тому числі й проблеми наукових установ. Самі по собі організаційні зміни при певному рівні ментальності, моралі, загальної та політичної культури інколи приносять істотні поліпшення, але чи не частіше псують те добре, що було досягнуто раніше. Тому неможливо вважати реорганізації панаксею, основним засобом поліпшення стану справ. Якщо головна передумова розвитку науки – в тому числі історичної – кваліфікація дослідників, то завдання організаційних структур – сприяти підготовці фахівців належного рівня, забезпечувати їм умови для наукової творчості. Звідси досить банальний висновок: значення організацій і реорганізацій не слід перебільшувати, але не можна ними й нехтувати. Треба мати на увазі, що нові методологічні підходи, про які йде мова в інших розділах цієї книги, нерідко можуть народжуватися і в рамках старих структур, хоча, справді, буває й так, що відсутність нових структур гальмує або й унеможливорює вільний розвиток нових ідей, підходів, методів праці.

Виходячи з таких засновків, які нам видаються очевидними, нагадаємо, чим була стара організаційна структура, яка, на думку багатьох авторів, найбільш згубно впливає на сучасну науку, оскільки не була повністю знищена і замінена новою.

Як відомо, на відміну від більшості держав світу, в СРСР основні дослідження було зарезервовано для Академії наук та республіканських академій, а університетські кафедри, архіви, музеї відігравали підпорядковану роль.

"Ордена Леніна і ордена Дружби народів Академія наук Української РСР" – такою помпезною була в останні роки існування СРСР офіційна назва відомства, на яке в радянській Україні було покладено не лише ведення досліджень в усіх галузях знання, але й координацію праці наукових установ різного підпорядкування. Це була бюрократизована командно-адміністративна структура, яку навіть називали своєрідною "державою в державі"; її апарат управління не лише був розгалуженим, але й вважався дуже ефективним. Президія АН УРСР виконувала функції міністерства науки, але в певному сенсі її авторитет в суспільстві й урядових колах був вищим, ніж авторитет багатьох республіканських міністерств та відомств. Спричинилася до цього й висока особиста авторитетність визначних науковців, які очолювали академію, її відділення та інститути. Свого часу всупереч своїй основній ідеї побудови нового світу на руїнах старого, більшовики не зважилися ліквідувати ВУАН, створену ще в незалежній Україні, як не розпустили, а лише перейменували, петербурзьку імператорську академію. Впродовж першого післяреволюційного десятиріччя обидві академії, всупереч зростаючому натискові режиму, зберегли вироблені раніше організаційні засади.

Навіть після того, як опір академіків було зламано і академію наук перетворено в цілком залежну від ЦК компартії установу, в ній залишилися вчені, які намагалися культивувати давні академічні традиції. З представниками технічних і природничих наук, від яких сподівались насамперед практичних результатів, влада і партія рахувалися найбільше, і тому деякі з них могли врятувати протидіяти згортанню серйозних студій з гуманітарних дисциплін.

АН УРСР спершу була формально підпорядкована лише урядові Української радянської республіки, але з 1963 р. її поставили й під контроль АН СРСР. Це, звичайно ж, було виявом дальшого посилення залежності всього і вся від московського центра, але на практиці московські вчені інколи захищали українських колег від свавілля київського ЦК і обкомів КПУ. Принципова позиція низки російських колег заслуговує вдячної згадки, хоч їхня роль виявлялася двозначною: повторювалась така ситуація, коли московські бояри зображали себе і царя захисниками від здирств контролюваної ними ж боярами гетьманської адміністрації України.

Відповідно до загального принципу соціалістичної плановості плани наукових досліджень інститутів затверджувались Президією АН УРСР. Ці плани включали в різній пропорції, залежно від коливань політики, теми, нав'язані партійними ідеологами, і теми, запропоновані самими співробітниками й творчими колективами. Для гуманітаріїв постійною була вимога збільшувати питому вагу тематики, "актуальної з точки зору комуністичного будівництва". Мусимо ствердити, що в партійних органах були і фанатичні прихильники жорсткої лінії, і байдужі виконавці, і "приховані патріоти", і просто об'єктивні особи, які крізь пальці дивилися на маскування наукових тем ідеологізованими назвами і обґрунтуваннями. Нам відомі випадки, коли працівники апарату ЦК КПУ намагалися загальмувати репресивні акції (звільнення з роботи, догани і т.п.), які розкручувались ретельними виконавцями ухвал московського і київського ЦК.

Досвід п'ятирічного (1963-1969 рр.) перебування Інституту суспільних наук у складі Львівського університету переконав його співробітників: у системі вищої школи атмосфера була набагато важчою, а контроль цензорів і гонителів "ізмів" – призначених згори і добровільних – був більш тотальним і принизливим. Не випадково, після повернення цього інституту до академії його колектив домігся прийняття до свого складу науковців, звільнених з університету з мотивів ідеологічної пильності.

Утім, в університетах, як і в академічних установах, умови для наукової праці зумовлювалися не так особливостями організаційної структури, як позицією керівників установ і самих науковців, їхніми науковими кваліфікаціями і моральними стандартами. На рівень наукової праці в перші повоєнні роки – попри жорстокість тодішнього політичного режиму – позитивно впливало те, що серед керівників кафедр, професорів і доцентів ще були люди, які здобували освіту в дорадянських гімназіях і університетах. І ось настає зміна поколінь. Цілком певно, що серед вихованців робітфаків, інститутів червоної професури і пізніших вищих партійних шкіл (ВІШ) були й сумнінні вчені та педагоги. Але загалом прихід численних викладачів з

освітою нового зразка вкрай негативно позначився на ситуації вищих шкіл. З професорського фольклору знаю слова польського антикознавця Ришарда Гансінця: "Мої панове, кажуть, що це університет. Але це школа. Нам наказали гратися в університет – що ж, граймося в університет". Це було сказано про Львівський університет перших років після його радянзації, але ще з більшим правом вони стосувалися вищих шкіл наступних десятиліть. На краще ситуація в них почала змінюватися, коли почали – ще в радянський час – приходити на роботу молоді вчені, які були учнями провідних старших істориків або здобули потрібні кваліфікації самотужки. Але більш-менш масовим цей процес зміг стати щойно напередодні незалежності України.

Я. Грицак вважає, що в університетах України радянської доби виникла лише одна наукова школа істориків – М. Ковальського в Дніпропетровську. Він це пов'язує з тим, що в цьому місті університет мав більше прав і можливостей, тому що був підпорядкований московському міністерству не через київське, а безпосередньо¹. Справді, залежність від Москви давала певні привілеї, зокрема більшу самостійність фінансування. Але, напевно, якщо йдеться про творення школи, справа тут не в організаційному зв'язку з Москвою, а в особистості професора Миколи Ковальського, людини цілеспрямованої і наполегливої. Йому допомагали – обережно, але зате надійно – робити свою справу не так формальна підпорядкованість університету Москві, як високий власний авторитет як науковця і зумовлені цим особисті контакти з українськими і московськими академічними колами. Чи не єдиною реальною перевагою Дніпропетровського університету була можливість друкувати праці у власному видавництві, а не через громіздку систему видавничого об'єднання "Вища школа", підпорядкованого двом київським відомствам – Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти й Держкомвидаву. Як видається, хоч атмосфера цьому не сприяла, наукові напрями виникали і в інших університетах "республіканського" підпорядкування. На мій погляд, виразно окреслену школу з питань пізньомодерної аграрної історії, урбаністики й демографії склали учні професора Львівського університету Д.Л. Похилевича – Я. Мельничук, М. Крикун, білоруський історик С. Щербаков, Г. Яценко, В. Пірко, почасти також автор цих рядків.

Щоб продовжити думку про більшу важливість ініціативності осіб, а не змін структури, наведу ще приклади існування неформальних колективів одностудійців не в університетах, а в установах, які за своїм характером не дуже сприяли науковим студіям. У роки, коли начальником редакційно-видавничого відділу Головного архівного управління УРСР був І.Л. Бутич, він, при підтримці Ф.П. Шевченка, Я.Р. Дашкевича та інших вчених не тільки сприяв розквітові семінару із спеціальних історичних дисциплін при Львівському центральному історичному архіві, але й перетворив науково-інформаційний бюлетень Архівного управління (згодом журнал "Архіви України") у найсерйозніший в Україні історичний часопис, забезпечив видання серії

¹ *Hrycak J. Ukrainian Historiography 1991-2001 // Österreichische Osthefte. – Wien, 2002. – Heft 1/2.*

“Історичні джерела та їх використання” і низки цінних збірників джерел. Навколо цих ініціатив об’єднувалися і молоді науковці, адепти науково-джерелознавчого напрямку. Як тільки І.Л. Бутича звільнили, все припинилося, хоч організаційна структура Архівного управління не змінилася. Визначний історик української книги й бібліотек, відомий у світі бібліограф Федір Максименко займав порівняно скромні посади заступника директора Наукової бібліотеки Львівського університету і завідувача відділу рідкісних книг та рукописів. Але, по суті, в галузі вивчення стародруків і розробки засад національної бібліографії та книгознавства в конкретних розробках з історичної та історико-краєзнавчої тематики він сам робив те, на що не спромоглися кафедри й інститути відповідної тематики. Налагодив листування й книгообмін з багатьма науковцями й науковими центрами – в тому числі, всупереч негативному ставленню керівництва, з книгознавцями західних держав і української діаспори. Друкувався він порівняно рідко, але його листовні й усні консультації, поради, рецензії сприяли утворенню гуртка однодумців і співпрацівників, який я не завагаюся назвати школою. По суті, своєю діяльністю на міжнародному рівні він рятував честь української гуманітарної науки, яку так часто компрометували офіціози, в тому числі затверджені партією і держбезпекою члени “українських” делегацій на міжнародних конгресах. Окремого розгляду, на який тут нема місця, заслуговували б ті сумлінні науковці та популяризатори науки, які гуртувалися в організаціях Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, а також в об’єднаннях краєзнавців.

Як відомо, у Прибалтиці також і в період окупації її Радянським Союзом було чимало діячів, які виконували вимоги влади таким чином, щоб мати змогу одночасно служити національній культурі. Під цим служінням розумію не тільки, а може й не стільки патріотичну політичну спрямованість, як намагання забезпечити належний науковий рівень культури й науки, зберегти їх, наскільки це було можливо, від догматизації й примітивізації. Якщо б свого часу і в Україні таких вчених, зокрема істориків, було більше, нинішнє “долання кризи” історичної науки могло б стати швидшим і результативнішим. Утім, репресії щодо української історичної науки були настільки тривалими й цілеспрямованими, що фраза “маємо те, що маємо” є радше виявом обережного оптимізму, а не крайнього песимізму.

Як відомо, сучасна Українська держава успадкувала від Української РСР структуру органів влади, апарат державного управління, ментальність політичних еліт і народних мас. У той же час, після відновленої незалежності панівною стала відповідно модифікована політична ідеологія Української Народної Республіки. Природно, що у сфері організації науки, в тому числі історичної, сталося те саме, що в усіх інших галузях життя: збереження наявної інституціональної мережі й пристосування її до нової ролі. Великим спрощенням є твердження критиків-максималістів, що при цьому відбулася лише кон’юнктурна “зміна полюсів”, обґрунтуванням якої і займаються науковці-гумантарії, зокрема історики. За умов кардинального обмеження впливу важелів примусу й ідеологічного контролю визначальними, принаймні на

якийсь час, стали процеси лібералізації суспільного життя, утвердження інституційного та ідейного плюралізму. Тому в наукових установах лише перший етап розкріпачення і національно забарвленої лібералізації зводився до заміни старих схем іншими ідеологізованими схемами. У подальшому відсутність цензури, більш-менш вільний рух ідей, свобода дискусій зумовили поступове розширення спектру творчих підходів, посилення позицій тих вчених (в даному випадку істориків), які своєю метою ставлять не служіння суспільнокорисній ідеології, а спробу осмислення історичних процесів у всій їхній суперечливості й багатоманітності. При цьому протистояння консервативних і плюралістських підходів відчувається також і в межах старих структур, а не тільки у формі боротьби між старими і новими структурами.

Учені, що репрезентують різні напрями і різні підходи до методології, працюють в старих і нових університетах², у інститутах Національної академії наук, музеях, що діють під опікою Міністерства культури (хоч є і незалежні “народні” музеї), архівах (більшість їх підлягає Головархіву України). З’явилась і така нечувана раніше категорія істориків як незалежні дослідники, що живуть за рахунок гонорарів і грантів. Деякі знаходять певну опору в новостворених громадських об’єднаннях вчених, про які ще буде мова. Співвідношення питомої ваги досліджень, що ведуться в установах різного підпорядкування, важко встановити, оскільки відповідну статистику їхніх видань важко опрацювати за відсутності поточної бібліографії історичних публікацій. Поділ досягнень між відомствами неможливий і тому, що багато вчених працюють одночасно в академічних наукових установах і навчальних закладах. Раніше таке сумісництво обмежувалося, тепер обмежень немає, а економічні умови змушують людей до праці у двох і більше структурах. Вищі наукові заклади, особливо приватні, охоче залучають вчених зі ступенями (це потрібно їм для відповідного ліцензування), а також молодих здібних науковців.

Слово “академія” зберегло свою привабливість попри різні, слушні й менш слушні, претензії до установ, які так називаються. Не дивно, що в перші роки незалежності поряд з традиційною “універсальною” Академією, яка з березня 1994 р. прийняла назву Національної академії наук України, з ініціативи громадськості було засновано низку нових академій. З числа тих, в рамках яких ведуться й історичні дослідження, деякі утворені державою і отримують державне фінансування: Академія педагогічних наук, створена 1992 р., Академія мистецтв, що діє з 1996 р. Натомість громадськими об’єднаннями є велика за кількісним складом вчених Академія наук вищої школи (1992), Академія політичних наук (1993), Академія наук національного прогресу (1991). Створено також Українську академію історичних наук, про діяльність якої у нас немає інформації. Лише члени і члени-кореспонденти

² У подальшому викладі буду називати для спрощення університетами також і ті вищі навчальні заклади, які формально цієї назви не мають (такіх з кожним роком стає дедалі менше).

державних академій, підписуючи документи і статті, вказують, до якої академії вони належать^{*}.

У зв'язку з престижністю у Східній Європі академічного статусу прийняття в члени академій вважається формою відзначення заслуг учених. У свідомості громадськості склалося уявлення про неофіційну наукову "табелю рангів": кандидат наук, доктор-професор, член-кореспондент, академік. Звання "заслужених діячів", які властиві тільки пострадянським державам^{**}, такого авторитету не здобули. Натомість – і це дуже слушно – громадськістю високо цінується членство у відновленому в умовах незалежності Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, а також у Харківському історико-філологічному товаристві. Активна праця цих наукових об'єднань, їхнє критичне ставлення до недотягнень тієї науки, яку вони часто називають "офіційною", сприяє розширенню і поглибленню досліджень, забезпечує демонополізацію управління наукою. Цій же меті служать асоціації, які мають тематичну або локально обмежену програму – таких як Товариство дослідників XVIII ст., Інститут Центрально-Східної Європи у Львові, Товариство історії Центрально-Східної Європи у Києві, Центр вивчення Слобідської України та низка інших. Головною формою діяльності більшості наукових товариств і тих академій, що не мають штату науковців, є проведення наукових конференцій та видавнича діяльність. Лише окремі з цих товариств стають ініціаторами наукових проєктів. Особливо важливими є цільові програми НТШ у Львові, яке докладає зусиль, щоб гідно продовжити свої славні традиції. Це засвідчує високий рівень "Записок НТШ" та інших публікацій товариства, перевидання товариством, всупереч неймовірним труднощам, газетової "Енциклопедії українознавства" (ЕУ-2). Крім активних товариств, – і це неминуче, – є й такі, які тільки заявили про своє існування, однак не змогли по-справжньому розпочати працю. Очевидно, на черзі укладення довідника, який би містив перелік установ і товариств повністю або частково історичного профілю.

Значну кількість вчених, для яких наукові дослідження є єдиною або головною сферою діяльності, зосереджено в інститутах Національної академії наук України. На хвилі боротьби з усім, що сприймалося як чисто радянське, окремі радикальні публіцисти вимагали ліквідувати й академію, передавши наукові дослідження університетам, "як це прийнято в цивілізованих країнах". У пост-тоталітарному регіоні було розпущено лише Академії наук НДР та Литви. У Польщі, Угорщині, Словаччині, Чехії академії наук зберегли свої позиції. Так сталося і в Україні, де процеси реального, а не декларативного оновлення і "детоталітаризації" намітилися вже з кінця 80-х років, одночасно із зрушеннями в більшості сфер політичного й культурного життя. Більше того, в деяких академічних установах (Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, львівський Інститут суспільних наук) значна частина

^{*} Це роблять також члени Нью-Йоркської академії наук та інших подібних західних інституцій, для вступу до яких достатньо сплатити порівняно невеликий внесок.

^{**} Подібні титули практично неможливо перекласти на англійську та деякі інші західні мови. Втім, у різних країнах способи відзначення заслуг дуже різні.

колективів включилася в розбудову структур демократичної опозиції. Проте, в науковій діяльності гуманітарних інституцій темп і характер принципових зрушень залежав не так від політичної заангажованості частини науковців, як від питомої ваги вчених, які й раніше тісно чи іншою мірою протистояли повній ідеологізації науки. До них досить швидко приєдналися і ті, які широкі прозріли (пишу це без іронії, з повагою до тих, хто усвідомили хибність попередніх ідеологем), і ті, які за всіх умов були кон'юнктурниками. Перехід на національні позиції також і кон'юнктурників став показником безповоротності поразки старої системи. На першому етапі приєднання таких людей до перебудови було одним із чинників краху відверто консервативних тенденцій, на подальшому – загальмувало процес принципового, а не декларативного оновлення науки.

Схематично накреслений тут процес відбувався як в лоні старих структур, так і в тих, які виникли на хвилі організаційного радикалізму. В деяких випадках радикали-кон'юнктурники найлегше знаходили спільну мову саме з руйнівниками давніх організаційних устоїв. З тими чи іншими відмінностями ситуація розвивалася аналогічним чином як в академічних інститутах, так і у вищих школах та установах інших відомств. У Національній академії наук подібні процеси відбувались і в “старих” установах, і в тих, які для академії були новими. До перших належали на момент проголошення незалежності київські інститути історії, археології, мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М. Рильського, а також заснований у Львові 1951 р. Інститут суспільних наук, який з 1993 р. прийняв назву Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича і включає відділи археології, історії середніх віків, нової історії України, новітньої історії³. Історична тематика представлена і в інституті держави і права. Для всіх істориків надзвичайно важливі також Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (до якої входять, в числі інших, Інститут української біографістики та Інститут рукопису) та Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (складовою частиною якої є Інститут дослідження періодики). Новими у складі Академії є, зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (всі – Київ), Інститут східноєвропейських досліджень, Інститут народознавства (Львів), Відділення релігієзнавства.

Щодо рівня й характеру процесів протистояння консервативних і “новаторських” тенденцій не бачимо принципової відмінності між інститутами “старими” чи створеними на порожньому місці і тими, які раніше були підпорядковані ЦК КПУ безпосередньо, а не через Президію НАН України. Пишемо це з повною відповідальністю, бо знаємо багато випадків, коли в минулому окремі працівники академічних інститутів були “більш напськими,

³ Про долю його в давніх і нових умовах див.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: структура, напрями, працівники. – Львів, 2001; Ісачевич Я.Д. Сторінки історії. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ 60 // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2002. – № 4. – С. 3-26.

ніж папа", а окремі науковці з інститутів, прямо підпорядкованих партійній інстанції, захищали істориків, що були жертвами ідеологічних кампаній.

Роботу більшості історичних установ координує Відділення історії, філософії та права НАНУ, але деякі історичні теми розробляються й установами Відділення літератури, мови і мистецтва, як переліченими вище (Інститут ім. М. Рильського, Інститут народознавства), так і суто філологічними установами. Ряд важливих проектів розробляються спільно інститутами обох відділень. За виключенням окремих нечисленних тем, доручених Президією НАНУ (з власної ініціативи, як, наприклад, п'ятитомна "Історія української культури", або в рамках загальнодержавних програм, найчастіше пов'язаних з ювілеями), інститути формують свої трирічні плани наукової роботи цілком самостійно, на підставі пропозицій наукових підрозділів і самих науковців. Не пригадую жодного випадку, коли б Бюро відділення не затвердило запропонованої інститутом теми, хоча нерідко обговорення в колі колег допомагало вдосконалити формулювання тем, знайти шляхи поліпшення міжінститутської координації. Напевно, не розкрию великого секрету, коли скажу, що всі теми мають бути поділені на "фундаментальні" і "пошукові". Цього хоче Міністерство фінансів, яке вимагає звітності про співвідношення двох типів праць. Не у всіх випадках їх можна диференціювати, але керівництво Академії не змогло переконати фінансистів у нецільності невідомо ким придуманого поділу.

Варто хоча б коротко зупинитись на роботі найбільшої в Україні історичної установи – Інституту історії України НАН України. Його значення підкреслює не тільки і не стільки кількісний склад (понад 200 науковців за станом на середину 2003 р.), як розмаїття тематики, охоплення дослідженнями всіх періодів української історії, створення узагальнюючих праць, зокрема 17-томного видання "Україна крізь віки". Завершується підготовка "Енциклопедії історії України". Назва, прийнята Інститутом з 1991 р., відображає провідну роль української тематики в його дослідженнях. Однак в інституті є і відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин, який має всі шанси перерости в самостійний академічний інститут. Інститут історії України є, разом з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень, головним видавцем "Українського історичного журналу", започаткував публікацію спеціалізованих часописів. Як видається, Інститут історії України ширше, ніж інші інститути, розгорнув співпрацю з позаакадемічними установами. Укладено угоди з низкою університетів про спільні дослідницькі й видавничі проекти. Така форма співпраці сприяє популяризації студій, просуванню наукових видань у регіони. Наприклад, 1996 р., у відповідності з угодою про спільну діяльність Інституту історії України з ВАТ "Мотор-Січ" у структурі Інституту історії України створено Центр "Науково-дослідний інститут козацтва", його регіональні відділення організовано в Запоріжжі, Донецьку, Одесі, Нікополі⁴. Результатом діяльності Інституту козацтва та

⁴ *Ольшаницький Т.В.* Науково-дослідному інституту козацтва – п'ять років // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 151.

його відділень став випуск низки монографій та збірників, щорічник "Таворська старовина" (з 2002 р.), енциклопедії "Українське козацтво" (Київ-Запоріжжя, 2002).

Хоча енциклопедичні довідки можна було б навести і про інші академічні інститути – в них спільна проблематика і подібні досягнення. Всі вони – і ті, що існують по кілька десятиріч, і новозасновані, подолавши дуже складні економічні проблеми часу інфляції та гіперінфляції, розширюють коло досліджуваних проблем, з труднощами знаходять, але таки знаходять кошти для публікації монографій, збірників статей, періодичних видань. Усі історичні установи видають крім монографій і джерела. Але великі занедбання в цій ділянці викликали потребу утворення Археографічної комісії та її відділень, а згодом і потужного Інституту української археографії і джерелознавства, досягнення якого важко переоцінити (з 1996 р. йому надано найменування Інституту ім. М.С. Грушевського). Дехто з оглядачів вважає виявом кризи історичної науки надмірне зосередження історичних установ на публікації джерел. Нам, однак, видається, що період переваги археографії над теоретичними спекуляціями був не лише неминучим, але й корисним. По-перше, ця галузь у нас була особливо занедбана і невідомо, коли ще вдасться наздогнати ті народи, які мають серійні багатотомні видання середньовічних, військових, дипломатичних та інших джерел; по-друге, перехід багатьох істориків на нові позиції був би більш поверховим, якщо б не спирався на ознайомлення їх з усією повнотою джерельної бази.

Писати про організаційну інфраструктуру історичних досліджень у вищій школі надзвичайно складно через їхню величезну розпорошеність по численних старих і нових кафедрах та інших підрозділах, а також через відсутність або обмежений доступ до інформаційних матеріалів. За словами академіка НАНУ Я. Яцківа, "хвиля заснування коледжів, ліцеїв, університетів вивела нас на перше місце в Європі, а рівень освіти постійно знижується"⁵. Це твердження видається нам надто категоричним. Рівень освіти й наукових досліджень в різних ВНЗ дуже неоднаковий, але деякі з них успішно подолали кризові явища і зуміли домогтися кардинальних змін на краще. Попри нерівномірність розвитку окремих кафедр, можна ствердити провідну роль історичних факультетів національних університетів великих міст – Київського ім. Т.Г. Шевченка, Львівського ім. І. Франка, Харківського ім. В. Каразіна, Одеського ім. І. Мечникова, Чернівецького ім. Ю. Федковича. Істотні позитивні зміни відбулись у низці педагогічних університетів та деяких інших вищих школах. Підвищенню рівня викладання і наукових студій сприяло створення при ряді університетів, структур, запрограмованих на новаторські підходи, як, наприклад, Інститут історичних досліджень при Львівському національному університеті ім. І. Франка. Важливо, що цим у

⁵ Інформаційний бюлетень / Український міжнародний комітет з питань науки і культури НАНУ. – 2002. – № 1. – С. 19. Див. також: Національна безпека і оборона – Київ, 2002. – № 4. – С. 5.

Львові досягнуто не конкуренцію зі "старим" факультетом, а реальну співпрацю.

Особливої згадки заслуговує наукова діяльність новоствореного ВНЗ - Національного університету "Києво-Могилянська Академія", Українського католицького університету (Львів), Національного університету "Острозька академія". Цілеспрямовано розгортаючи міжнародні контакти, вони залучають до викладання і досліджень професуру з-за кордоном, беруть участь у реалізації міжнародних наукових проєктів. Поява нових спеціалізованих навчальних закладів або переорієнтація на Україну тих, які раніше діяли в контексті СРСР, спричинилася до появи структур, які викладають історію тих сфер діяльності, фахівців з яких готують ці заклади. Йдеться про історію економіки, держави, права, війська, транспорту, спортивного руху, різних галузей техніки тощо. Звичайно, такі праці передають дуже інструментальні. Поки що їх чи не єдина мета - знайти традиції, якими можна вивчатися. Тим самим розширюється спектр вивчення процесів і подій, які мали місце в загальнонаціональній історії. В багатьох випадках це призводить до критичного висвітлення проблематики, яка довгий час ніким не розглядалася. Наприклад, у навчальній Національній академії студії безпеки України не тільки читаються курси з історії спецслужб українських держав і міжвоєнного підпілля, але й ведуться відповідні дослідження. Історичні студії проводять працівники кафедр Академії державного управління при Президентові України та її філіалів у Дніпропетровську, Львові, Одесі, Харкові, Сєвєродонецьку. Дослідження, зокрема з історії кооперативного руху, ведуться у Львівській комерційній академії. Якщо не говорити про праці, пов'язані з профілем даного ВНЗ, то часто тематика досліджень визначається самими істориками, запрошеними для викладання історії України та суміжних предметів.

Процесом, який охопив всю Україну, було перетворення, спочатку стихійне, а потім декретоване міністерством, кафедр суспільних наук (насамперед історії КПРС) у кафедри історії України. Вони збереглися дотепер або злилися з іншими гуманітарними кафедрами. У педагогічних університетах, перетворених в педагогічні університети, це відбувалося на фоні реорганізації або створення історичних факультетів. Ось як описує цей процес заступник кафедри загальної історії Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка Л.В. Тимошенко: "У 1988-1989 рр. у цьому ВНЗ (тоді педагогічному) не існувала кафедра історії КПРС з викладанням цього курсу. З 1989-90 рр. перейшли до читання політичної історії, а з 1990-91 рр. - до викладання історії України. З 24 лютого 1990 р. кафедра перейменована на кафедру історії України. У 1992 р. здійснено перший набір на історичне відділення, яке через два роки переросло в історичний факультет. У 1993 р. було створено дві кафедри: загальної історії історичного факультету та історії України, політології. Тепер це кафедра всесвітньої історії та кафедра історії України. Схожі процеси відбулися в цей час у більшості обласних педагогічних університетів України, де масово відкривалися історичні факультети. Це стало проблемою відродження історичних факультетів з регіональним характером та проблема кадрів, адже більшість викладачів цих факультетів - колишні

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

65 3160

історики КІПС, яким ВАК України автоматично присвоїв наукову спеціалізацію 07.00.01 – історія України. Відтак, вони масово перейшли, переважно без підготовки, на читання зарубіжної історії і навіть таких курсів як спеціальні історичні дисципліни, історіографія та ін. На початковому етапі розбудови історичних факультетів це, в основному, задовольняло гостру потребу в кадрах. Однак браку фахово спеціалізованих викладачів не було подолано. Так, на більшості кафедр всесвітньої історії відсутні фахівці у галузі германістики, американістики, європейської медієвістики, сходознавства, антикознавства тощо⁶. Це класичний приклад того, як наявні організаційні структури не використовуються належним чином. Якщо б міністерство і ректорати затверджували для роботи на кафедрах всесвітньої історії фахівців відповідного профілю, це стимулювало б захист дисертацій з історії зарубіжних країн та антикознавства⁷. На жаль, щодо цього істотних зрушень поки що немає.

У цілому, попри поширеність песимістичних оцінок рівня історичних досліджень в університетах, знайомство з науковими записками та вісниками факультетів, факультетськими та кафедральними збірниками, засвідчує цілком позитивні зміни. З'являються фундаментальні монографічні праці, тематичні збірники, поступово зменшується кількість відверто низькоякісних публікацій, які домінували кілька років тому. Звичайно, цей процес йде повільніше, ніж хотілося б. Прикро, що у виданнях деяких вищих шкіл (і навіть в посібниках, затверджених міністерством) пропагуються позанаукові міфологеми про Арату і аріїв, Велесову книгу і т.п. Ще прикріше, що такі публікації не знаходять належної відсічі ні в науковій періодиці, ні в масовій, ні в підручниках. Хоча й справді, на науковому рівні тут немає з ким полемізувати, мовчанка фахівців сприяє поширенню публікацій, які компрометують нашу історичну науку. Потребує справжньої наукової розробки і питання про генезу псевдоісторичної міфології, психологічні й соціальні передумови її виникнення й функціонування.

Вище вже було згадано про значення наукової діяльності музеїв, архівів, новостворених або відновлених наукових товариств. Відсилаючи читача до спеціальних оглядових статей, хочу тут особливо підкреслити заслуги Головархіву як виконавця і координатора великих наукових проєктів, що реалізуються спільно архівними установами, інститутами НАНУ, вищими школами.

Виявом поживлення наукового життя є, поряд із збільшенням кількості монографій і збірників статей, поява нових історичних часописів, як загальних ("Київська старовина", "Пам'ять століть"), так і регіональних

⁶ Дякую Леонідові Володимировичу Тимошенку за надання мені цієї інформації.

⁷ На наш погляд, система спеціалізованих рад для захисту дисертацій і перелік спеціалізацій не відповідають специфіці історичних знань. Дослідники переважно спеціалізуються не на історії своєї держави від палеоліту до наших днів чи навіть всієї всесвітньої історії, а на певному колі питань, найчастіше з якогось одного періоду, часто, однак, на терені не однієї країни, а усіх суміжних країн.

("Сіверянський літопис", "Корсунський часопис" та ін.), присвячених окремим ділянкам історичних знань та різним періодам ("Ruthenica", "Український визвольний рух" та ін.). Виходять нові періодичні видання з археології, етнології, культурології, в яких значне місце посідає і загально-історична проблематика.

Важливим чинником міжвідомчої координації досліджень були і залишаються конференції, симпозіуми, семінари. Тепер, коли їх проведення не потрібно узгоджувати з високими інстанціями, почалася справжня інфляція наукових форумів. У нас їх і далі часто називають "науково-практичними". Таке найменування, не вживане поза межами пострадянського простору, успадковане від доби, коли від науки вимагали, щоб вона безпосередньо "служила практиці комуністичного будівництва". Звичайно, "впровадження в життя" наукових здобутків актуальне і в наш час, але важливо, щоб разом з термінологією ми не продовжували властивого недавнім часам формалізму.

З тих конференцій і секційних засідань конгресів, які налаштовані не на обмін фактографічною інформацією, цінніші від парадних форумів невизначеного профілю ті, в яких беруть участь дослідники порівняно обмеженої проблематики. Найважливішими є зібрання, метою яких є творча дискусія; серед них заслуговують згадки перший круглий стіл істориків, організований Науковим товариством ім. Шевченка у Львові і проведений у Славську⁷, а також круглий стіл у Брюховичах⁸, присвячений одній з найактуальніших нинішніх проблем – формуванню історичної української нації і підготовлений Історичною комісією НТШ у Львові та Інститутом історичних досліджень Львівського університету в рамках Другого міжнародного конгресу українців. Проведена тим же Інститутом історичних досліджень Львівського університету конференція з питань постмодернізму важлива, зокрема, тим, що тут історики змогли конфронтувати свої уявлення з цього питання з поглядами філософів, літературознавців, мистецтвознавців. Це надзвичайно важливо, оскільки міждисциплінарна співпраця представників різних гуманітарних наук в Україні явно недостатня.

Значна частина конференцій є ювілейними, причому, в нас тепер заведено вшановувати не лише круглі дати, але й 15-річчя, 135-річчя, 140-річчя і т.д. Ювілеї стали "світськими святами", однією з істотних складових частин сучасної "громадянської релігії". Ухвали центральної та місцевої влади про відзначення тих чи інших дат є підставою для подань про фінансування з бюджету наукових публікацій і конференцій. Хоча заплановані кошти далеко не завжди виділяються реально, історики-професіонали нерідко кривлять душею, підтверджуючи запропоноване дилетантами задавнене датування

⁷ Див.: Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків в Славську, 4-6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія. – Львів, 1993.

⁸ Формування української нації: Історія та інтерпретації. Львів-Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Матеріали круглого столу істориків України / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Історична комісія: Львівський державний університет ім.

І. Франка. Інститут історичних досліджень. – Львів, 1995.

міст, сіл, установ. Виправдовують це прагненням здобути фінанси для проведення досліджень та їхньої популяризації, рятуння пам'яток від руйнування. Передовілейний ажіотаж часом сприяє появі скороспілих поверхових публікацій "під дату". Надто численні ювілеї порушують ритмічність діяльності установ, відволікають наукові сили від фундаментальних праць. Усе ж, деякі ювілеї сприяли пошвавленню наукового життя, привертати увагу громадськості до історичної тематики, полегшували видання серйозних студій. Напевно, так буде й далі.

Організацію бібліографії вважаємо складовою частиною розвитку наукового життя. Поки що історична бібліографія відстає від потреб науки. Зокрема, не налагоджена співпраця історичних установ і бібліотек для укладання повноцінної ретроспективної бібліографії історії України. Великою втратою для системи оперативної бібліографічної інформації є те, що перестала виходити газета "Друг читача", яка щотижня містила перелік всіх нових видань України, в тому числі й наукових. Щоправда, Національна книжкова палата України видає часопис "Нові книги України", літопис книг, газетних і журнальних статей, але вони виходять невеликими накладами і мало використовуються істориками. Водночас, наявність тематичної державної бібліографії полегшувє укладання тематичних бібліографічних покажчиків. Варто відзначити, що почала виходити, але ще залишається маловідомою історикам, серія гуманітарних наук Українського реферативного журналу "Джерело", що його видає на електронних носіях (CD) Інститут реєстрації інформації НАН України. Для поточної бібліографії суто історичних публікацій великі заслуги має Державна історична бібліотека України, яка видає бібліографічні щорічники з історії України. Попри мінімальні наклади, ці покажчики унікальні тим, що в них розписано не лише часописи, збірники і наукові записки, але й тези наукових конференцій та інші малотиражні видання. Без даного покажчика, зокрема, майже неможливо було б "вилити" історичні праці, вміщені у збірниках загального змісту, назви яких недостатньо розкривають їхню тематику. Покажчик за 1993 рік був виданий спільно Державною історичною бібліотекою України і Національним комітетом істориків України. При цьому, Державна історична бібліотека уклала бібліографію праць українською і російською мовами, а Національний комітет істориків доповнив картотеку публікаціями іншими мовами, виданими за кордоном. На жаль, покажчики за наступні роки знову подають лише українські й російські друки. Якщо йдеться про публікації всіма мовами з історії України XIV-XVII ст., то вони відображені в укладеній М. Жарких "Бібліографії Старої України" (наклад її мінімальний, але можна замовити електронну версію). Покажчики українознавчих видань виходять і в Польщі (праці С. Стемпєня, О. Аркуші), США (Б. Винар). Книги, видані в Україні і за її межами, відбив випуск реферативно-бібліографічного бюлетеня "Українознавство", присвячений виданням 1993 року. Однак через брак коштів це корисне видання було припинене.

Ділянкою, в якій найпомітніше кардинальне поліпшення ситуації, є міжнародні контакти. У СРСР вони були мінімальними і здійснювалися під

онтролем КДБ. Працівники Інститутів АН УРСР оформляли документи через Управління міжнародних зв'язків АН СРСР і отримували закордонні паспорти від МЗС РРФСР, а не від МЗС УРСР чи його обласних представників. Як тільки було знято заборони на виїзд і дозволи стали визначати не внутрішні органи влади, а консульські установи іноземних держав (тих, поїздки до яких обмежені візовим режимом), встановились ділові стосунки між вченими і науковими установами України та інших держав. Особливо великі заслуги для інтеграції української тематики у світову науку мають Український науковий інститут Гарвардського університету і Канадський інститут українських студій Університету Альберти, з яким пов'язаний і Центр історичних досліджень ім. Петра Ячика. Велику допомогу американським та українським українознавцям і українознавчим установам надає Фонд Катедр Українознавства. Налагодилась співпраця істориків Польщі, Білорусі, Литви, України під егідою Федерації інститутів Центрально-Східної Європи, яку очолює відомий польський історик професор Єжи Ключовський. Контактими вчених з України і діаспори опікуються Наукові товариства ім. Шевченка в Америці та Європі, Українська вільна академія наук у США, Український вільний університет у Мюнхені, Світова наукова рада світового конгресу українців. Українське історичне товариство, яке заснував у США професор Любомир Винар, організувало свої осередки у Києві (першим його головою був Михайло Брайчевський), Львові, Чернівцях, Луцьку, Острозі та інших містах. Проведені товариством представницькі конгреси українських істориків у Чернівцях (2002) і Кам'янці-Подільському (2003), стали місцем зустрічі істориків з усіх регіонів України й західної діаспори. Поки що недостатньою є співпраця істориків України з їхніми колегами з Росії, Білорусі, Литви, Молдови, Румунії. Успішно, натомість, розвиваються взаємини з Польщею, Німеччиною, Австрією.

Основним форумом для спілкування українських та іноземних істориків України з представниками інших українських дисциплін в світовому масштабі стали Міжнародні конгреси українців, які проводяться що три роки. Значний резонанс мали конгреси – перший у Києві (1990), далі у Львові (1993), Харкові (1996), Одесі (1999). В останньому, п'ятому, проведеному у Чернівцях у 2001 р., всупереч вкрай несприятливим обставинам, взяли участь понад 630 вчених, з них 225 з-за кордону. Щоправда представництво різних держав було нерівномірним, з деяких прибули лише один-два доповідачі. Якщо з Канади (39 учасників) і США (37 учасників), Словаччини приїхали головню вчені українського походження, то в делегаціях Польщі (48) і Німеччини (18) переважали неукраїнці. Недостатньо була репрезентована Росія (21 учасник) та інші сусідні з Україною держави – Білорусь, Молдова, Румунія. З Угорщини виступило 9 вчених. Великий внесок у підготовку конгресу зробили Американська та Німецька асоціації українців, Польське українознавче товариство. На жаль, в ряді країн немає об'єднань українців, або вони діють формально. Важливо те, що серед українських доповідачів всіх конгресів були представлені численні дослідники з невеликих міст, яким ці форуми полегшують встановлення міжнародних контактів.

Важливою подією вітчизняної історичної науки стало заснування Президією НАН України Українського національного комітету істориків, до якого були залучені й представники університетів. Він, як і інші національні комітети, має на меті налагодження участі вчених України у Міжнародних конгресах істориків. 1995 р. на XVIII-му Міжнародному конгресі істориків у Монреалі представників України було прийнято до Міжнародного комітету історичних наук (МКІН), який щорічно проводить конгреси. Завдяки цьому українська тематика була представлена на XIX-му конгресі, проведеному 2000 р. в Осло⁹. Ведеться підготовка до XX-го конгресу, який збереться 2005 р. у Мельбурні. Головною формою праці конгресів є участь у дискусіях. Для участі потрібно тільки сплатити відповідний реєстраційний внесок і мати кошти на поїздку.

Новий рівень міжнародних контактів в останні роки започаткували молоді українські історики, які навчалися або стажувалися за кордоном. Магістерські і докторські студії в Центральній європейському університеті в Гайдельберзі, Альбертському в Канаді, університетах Польщі (головно у Варшаві і Любліні), Німеччині, Австрії забезпечують підготовку фахівців, які відносно почувують себе у науковому світі, самостійно знаходять виходи на престижні наукові програми. З другого боку, дедалі частіше контактів з Україною шукають іноземці, більше стає істориків неукраїнського походження, які оволодівають українською мовою та обирають своїм фахом україністику. Важко переоцінити значення фінансованої урядом США програми наукових обмінів ім. Фулбрайта. Вона забезпечує стажування українських істориків в престижних американських університетах і працю в українських університетах вчених США. Сприяють міжнародним контактам вчення фонди Айрекса, Американська рада наукових товариств (ACLS), німецький фонд ДААД та ряд ін. Обмін поїздками вчених здійснюють численні ВНЗ та академічні інститути.

Питання про розвиток міжнародних контактів українських істориків вимагає глибшого і докладнішого висвітлення. Але й з наведених тут розрізнених прикладів видно, що дедалі більшу роль в співробітництві істориків України та інших країн відіграють індивідуальні ініціативи вчених, особливо молодих, і це добра ознака нашої доби. Також добре, що значною мірою стихійними були процеси розширення тематики досліджень і оволодіння новими методологічними підходами. Тим більше заслуговують доброго слова старі й нові установи, фонди, громадські організації, які сприяли ініціативам, створювали для них інституційну базу.

Єдиний підсумок, на жаль не вичерпно підкріплений конкретними фактами, полягає в тому, що істотні організаційні недоліки не є нашою специфікою. Вони є і в більш розвинених історіографіях, хоча часто не так яскраво виражені. Але ж і умови мало де були такими несприятливими, як в Україні. Автор не має якогось рецепту щодо можливості кудисьпального поліпшення організаційної структури української історичної науки. Поступатом, на якому

⁹ Ісаченко Я.Д. Сторінки історії.

вважаю доцільним тут наголосити, вважаю необхідність розширення інформації в усіх можливих форматах – на папері, на електронних носіях, в Інтернеті. Інформації про установи, їхні плани і характер діяльності співробітників. Інформації про джерельну базу, про наукові проекти, про плановані зустрічі вчених. Інформації про вже видані праці і ті, що готуються. Це допомогло б дублювання, стимулювало налагодження творчої співпраці осіб і колективів.

Ми свідомо не торкалися порушеної в інших розділах теми про живучість в Україні застарілих наукових методологій, слабкість, декларативність і поверховість освоєння нових підходів, відсутність оригінальних теоретичних побудов. Критика недоліків, як правило, породжується вболіванням за справу, прагненням її кардинально поліпшити. Це викликає симпатію й презумпцію мотивації критичних голосів. З другого боку, врахування також і позитивів, спроба зваженої оцінки сучасної ситуації потрібні, щоб не піддатись ілюзіям про можливість змінити все і відразу революційним способом. Нам здається, що дотеперішній розвиток дає підстави на успіх вже започаткованих еволюційних змін структури наукових установ і – що важливіше – змісту їхньої діяльності.